तरी जाणां नेणां सकळां । हा कर्मयोगु कीर प्रांजळा ।। ज्ञा. ५-१६

मागील अध्यायात भगवंतांनी ज्ञानमार्गाची अनेक रीतींने प्रशंसा केली; पण शेवटी अर्जुनास, 'तूं मात्र कर्मयोगाचे आचरण कर व युद्धास उभा रहा,' असा उपदेश केला. त्यामुळे अर्जुनाचे मन द्विधा होऊन त्याला कर्मसंन्यास व कर्मयोग या दोन मार्गांपैकी कोणता मार्ग श्रेयस्कर आहे, याबद्दल साशंकता निर्माण झाली. या अर्जुनाच्या प्रश्नातून पाचवा अध्याय निर्माण झाला आहे. भगवंताला अर्जुनाचा प्रश्न ऐकून मोठा संतोष झाला व हा अध्याय म्हणजे अर्जुनावरील प्रेमाचे निदर्शक असे त्याचे उत्तर आहे. (१-१४).

या अध्यायास एका दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. कारण, कर्मसंन्यास व निष्काम कर्मयोग या दोन मार्गांपैकी निष्काम कर्मयोग हा कर्मसंन्यासापेक्षा श्रेयस्कर आहे, असे भगवंतांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे; पण एवढ्यावरून भगवंताला संन्यासमार्गाची किंमत कमी लेखावयाची असे दिसेल, म्हणून ज्ञानदेवांनी भगवान असे का म्हणतात याचे कारण सयुक्तिक दिले आहे. ते म्हणजे या जगात कर्मयोगाचेच अधिकारी पुष्कळ आहेत. कर्मयोग हा जाणते व नेणते या सर्वांना आचरण्यास सुलभ व शेवटी मोक्षफलदायी आहे. याच्या उलट ज्ञानमार्गाने जावयाचे असल्यास साधनचतुष्टसंपन्नतेची आवश्यकता असल्यामुळे त्या मार्गाचे अधिकारी फारच थोडे आहेत. बहुतेक सामान्य लोकांना कर्मयोगच सोपा व योग्य असा मार्ग आहे. (१५-१८)

या अध्यायात गीतेतील नैष्कर्म्य स्थितीची उद्‌बोधक चर्चा आली आहे. अज्ञ लोक नैष्कर्म्य म्हणजे आळशी बनून काही न करता स्वस्थ बसणे असा अर्थ करतात; परंतु या अध्यायात जो अर्थ भगवंतांनी स्पष्ट केला आहे, त्याप्रमाणे देहादि संघाताकडून कर्मे होत असतांनाहि स्वतःच्या अकर्तेपणात यत्किंचितहि बिघाड होऊ न देणे, ही खरी नैष्कर्म्य स्थिति आहे. अशा स्थितीत घरदार सोडण्याची काही जरुरी नाही. प्रपंचाची आसक्ति घेणारे मन निःसंग करणे हेच महत्त्वाचे कार्य आहे. 'मी व माझे' हे संकल्प ज्याचे नाहीसे झाले, तो प्रपंचात राहूनहि कर्मसंन्यासीच आहे. कर्मसंन्यास व कर्मयोग यापैकी एकाचे जरी चांगले तत्त्व समजून घेतले तरी हे दोन्ही मार्ग एकाच फळाला देणारे आहेत हे दिसून येईल. असे न करता जो कर्मयोगहि नीट आचरत नाही, परंतु कर्मसंन्यासाच्या मात्र नादी लागला आहे त्याला कशाचीच प्राप्ति होत नाही. (१९-३३)

निष्काम कर्मयोगाचे आचरण करण्यास चित्तातील भ्रांति नाहीशी होऊन गुरुवाक्याने शुद्ध होऊन आत्मस्वरूपी ते स्थिर होणे अत्यंत जरूर आहे. असे झाले म्हणजे त्या पुरुषाकडून जरी कर्मे झाली, तरी पूर्वीची भ्रांतीची झोप ज्ञानोदयाने नाहीशी झाल्यामुळे त्याची सर्व कर्मे धर्माधर्मरूप कर्मबंधांपासून अलिप्त अशी असतात. त्याच्या ठिकाणी बुद्धिपासून देहापर्यंत कोठेहि अहंकार नसल्यामुळे हे पुरुष शुद्ध असतात. याप्रमाणे मोठ्या बहारीने ज्ञानदेवांनी शब्दांनी व्यक्त करण्यास कठीण अशा स्थितीचे वर्णन करून श्रोत्यांना शांतरसात तल्लीन करून टाकले आहे. (३४-६९)

सकाम पुरुषाप्रमाणे ज्ञानयोगी कर्मे करताना दिसतो खरा, परंतु जणू काय आपल्या हातून ते कर्म झालेच नाही, अशा अकर्तेपणाच्या बोधाने तो फळाबद्दल उदास राहतो; म्हणून त्याला या जगात अमर्याद शांति प्राप्त होते. तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला जग सुखमय दिसते. (७०-७५).

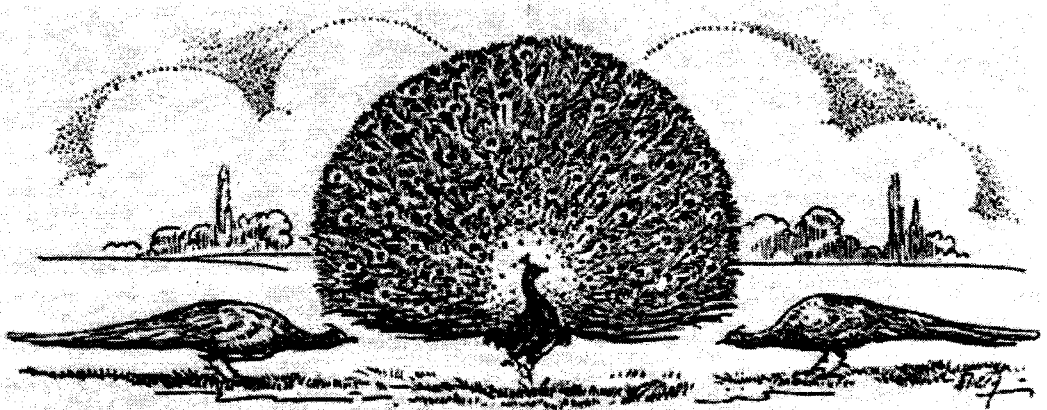
हा पुरुष ईश्वराप्रमाणेच असतो. ईश्वर हा जगातील सर्व प्राणिमात्रांना व्यापून असूनहि कोणाबद्दल आसक्ति धरीत नाही; फार काय, या जगाच्या उत्पत्ति-विनाशाचीहि त्याला दाद नसते. सगुणरूप धारण करून क्रीडा करीत असताहि त्याच्या समर्थ निर्गुणपणात न्यूनता येत नाही; परंतु ईश्वराच्या ठिकाणी लोक अज्ञानाने कर्तृत्वाचा आरोप करतात. सर्वत्र सम असणारे अद्वैत ब्रह्म, ते आपण आहोत असा ज्यांना बोध प्राप्त झाला आहे, त्या पुरुषांना तिन्ही लोकांत कोणताच भेद शिल्लक राहत नाही. असे जरी असले तरी त्यांचे वागणे

अलौकिक नसते. लौकिक व्यवहार करताना ते दिसतात, म्हणून संसारी लोकांना त्यांची ओळख पटत नाही. सामान्य लोकांपासून ते निराळे आहेत, याची मोठी खूण म्हणजे इष्ट अथवा अनिष्ट गोष्टी प्राप्त झाल्या असतांना त्यांच्या मनात यत्किंचितहि सुखदुःखाचा विकार उत्पन्न होत नाही; ते इंद्रियांशी तादात्म्य होऊन तद्वारा विषयांचा भोग घेत नाहीत. (७६-१०८)

एऱ्हवी हा आत्मसुखाचा भोग ज्यांना प्राप्त झालेला नाही, ते मृगजळाप्रमाणे विषयाच्या मागे लागून दुःख भोगीत असतात; परंतु ज्या ज्ञानी पुरुषांना हे विषयाचे दुःखद स्वरूप माहीत असते, ते ते विष आहे असे मानून त्यांच्यापुढे विषय आला तरी त्यापासून ते तात्काळ दूर होतात. ते त्यात रममाण होत नाहीत. या ज्ञानी पुरुषाचा स्वसुखाचा भोग बाहेरील विषयांच्या प्राप्तीमुळे होणारा नसल्यामुळे भोग्य, भोक्ता व भोग या त्रिपुटीरहित असतो. या सुखाचे वर्णन (अनिर्वाच्य) न बोलण्यासारखे आहे. जे हे महाबोधात रममाण झालेले आत्मनिष्ठ पुरुष भोग घेणारे आहेत, त्यांनाच हे समजेल. असे हे ज्ञानी पुरुषांचे वर्णन 'सनागर' बोलीत ज्ञानदेवांनी केले आहे. (१०९-१४१).

अशी ही अक्षय परम निस्सीम स्थिति, कामनारहित वैराग्यवान पुरुषांसच प्राप्त होते. फार काय, ते देहात असतांनाच साक्षात् ब्रह्म झालेले असतात. योगी वैराग्याचा आधार घेऊन अंतःकरणातील विषय बाहेर काढून यम, नियम व प्राणायामयांच्याद्वारा मनाच्या वृत्ति अंतर्मुख करून ते एकाग्र करून मनच नाहीसे करतात. संसारचित्र ज्यात उमटते ते मनच नाहीसे झाल्याने अहंकारादिक आपोआपच नाहीसे होतात व साधक याच शरीरात ब्रह्म होतो. (१४२-१५७).

असा योगमार्गाचा थोडक्यात दंश भगवंतांनी सांगितला, तेव्हा मर्मज्ञ अर्जुनाला विस्मय वाटला व त्याला तो मार्ग पायउताऱ्यासारखा सोपा वाटला; म्हणून देवांनी हे अधिक स्पष्ट करून सांगावे, असे त्यास वाटले. ही अर्जुनाची स्थिति देवांनी मनकवडेपणाने जाणली व अर्जुनाला 'तूं नुसता ऐकणारा नाहीस, तर ऐकून त्याचप्रमाणे आचरण करणाराहि आहेस' अशी शाबासकी देऊन त्याला साद्यंत योगमार्ग सांगतो, असे देव म्हणाले. या माय (देव) लेकरातील (अर्जुन) आवडीच्या प्रसंगाचे हृद्य चित्रण ज्ञानदेवांनी करून योग म्हणजे काय? त्याचा उपयोग काय ? त्याचा अधिकार कोणाला ? वगैरे सर्व विषय आपला अखंड योग न सोडता देव पुढील अध्यायात अर्जुनाला सांगणार आहेत, असे म्हणून हा अध्याय संपविला आहे. (१५८-१८०).



 अध्याय पांचवा : योगगर्भयोग 

अर्जुन उवाच :

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

मग पार्थु श्रीकृष्णातें म्हणे । हां हो हें कैसें तुमचें बोलणें । एक होय तरी अंतःकरणें । विचारूं ये ॥ १ ॥ मागां सकळ कर्मांचा संन्यासु । तुम्हींचि निरोपिला होता बहुवसु । तरी कर्मयोगीं केवीं अतिरसु । पोखीतसां पुढती ॥ २ ॥ ऐसे द्व्यर्थ हें बोलतां । आम्हां नेणतयांचिया चित्ता । आपुलिये चाडे अनंता । उमजु नोहे ॥ ३ ॥ ऐकें एकसारातें बोधिजे । तरी एकनिष्ठचि बोलिजे । हें आणिकीं काय सांगिजे । तुम्हांप्रति ॥ ४ ॥ तरी याचिलागीं तुमतें । म्यां राउळासि विनविलें होतें । जे हा परमार्थु ध्वनितें । न बोलावा ॥ ५ ॥ परी मागील असो देवा । आतां प्रस्तुतीं उकलु देखावा । सांगें दोहींमाजि बरवा । मार्गु कवण ॥ ६ ॥ जो परिणामींचा निवाळा । अचुंबितु ये फळा । आणि अनुष्ठितां प्रांजळा । सावियाचि ॥ ७ ॥ जैसें निद्रेचें सुख न मोडे । आणि मार्गु तरी बहुसाल सांडे । तैसें सोकासना सांगडें । सोहपें होय ॥ ८ ॥ येणें अर्जुनाचेनि बोलें । देवो मनीं रिझले । मग होईल ऐकें म्हणितलें । संतोषोनियां ॥ ९ ॥ देखां कामधेनु ऐसी माये । सदैवा जया होये । तो चंद्रुही परी लाहे । खेळावया ॥ १० ॥ पाहें पां शंभूची प्रसन्नता । तया उपमन्यूचिया आर्ता । काय क्षीराब्धि दूधभाता । देइजेचिना ॥ ११ ॥ तैसा औदार्याचा कुरुठा । कृष्ण आपु जाहलिया सुभटा । कां सर्व सुखांचा वसौटा । तोचि नोहावा ॥ १२ ॥ एथ चमत्कारु कायसा । गोसावी लक्ष्मीकांताऐसा । आतां आपुलिया सवेसा । मागावा कीं ॥ १३ ॥ म्हणोनि अर्जुनें म्हणितलें । तें हांसोनि येरें दिधलें । तेंचि सांगेन बोलिलें । काय कृष्णें ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच :

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

तो म्हणे गा कुंतीसुता । हे संन्यास योग विचारितां । मोक्षकर तत्त्वता । दोनीहि होती ॥ १५ ॥ तरी जाणां नेणां सकळां । हा कर्मयोगु कीर प्रांजळा । जैसी नाव स्त्रियां बाळां । तोयतरणीं ॥ १६ ॥ तैसें सारासार पाहिजे । तरी सोहपा हाचि देखिजे । येणें संन्यासफळ लाहिजे । अनायासें ॥ १७ ॥

 अध्याय पांचवा : योगगर्भयोग 

अर्जुन म्हणाला, हे कृष्णा, कर्मांचा त्याग करावा (अस तू सांगतोस) आणि पुनः कर्मांचे अनुष्ठान (योग) करावे असे (हि) तू सांगतोस. या दोहोंपैकी खरोखर (तुझ्या मताने) जे श्रेयस्कर असेल ते मला एक निश्चित सांग. १

मग अर्जुन श्रीकृष्णाला म्हणाला, अहो, हे असे कसे तुमचे बोलणे ? यांत (बोलण्यात) एकवाक्यता असेल, तर त्यासंबंधी मनाने काही विचार करता येईल. १. सर्व कर्मांचा त्याग करावा असे तुम्हांच माग अनेक रीतींनी सांगितले होते, तर आता कर्मयोगाविषयीच्या भराला जास्त उत्तेजन कां देता ? २. श्रीअनंता, असे हे दुटप्पी बोलले असता, आमच्यासारख्या अल्प-समजुतीच्या लोकांच्या मनाला पाहिजे तसा उलगडा होत नाही. ३. ऐक, एक तत्त्व जर सांगावयाचे असेल, तर एकच निश्चितपणे सांगितले पाहिजे, हे तुम्हाला दुसऱ्यांनी सांगावयास पाहिजे काय ? ४. एवढ्यासाठी मी आपल्यासारख्या थोरांना (मागे) विनंती केली होती की, हे तत्त्वज्ञान संदिग्ध भाषेत सांगू नये. ५. परंतु, देवा, मागे झाले ते राहू द्या. आता ह्या वेळी उलगडा करा आणि या दोन मार्गापैकी चांगला कोणता हे सांगा. ६. ज्याचा शेवट शुद्ध असून ज्याचे फ़ळ अचूक प्राप्त होते व ज्याचे अनुष्ठान सहजच सरळ आहे. ७. ज्याप्रमाणे झोपेचे सुखात व्यत्यय न येता रस्ता तर बराच काटत जातो, अशा सुखकारक वाहना-सारखा जो सोयीचा मार्ग असेल (तो सांगा.) ८. ह्या अर्जुनाच्या बोलण्याने देव मनात आनंदीत झाले. मग संतुष्ट होऊन म्हणाले, ऐक, तसेहि होईल, ९. पहा, ज्या दैववानाला कामधेनूसारखी आई मिळते, त्याला चंद्र, पण तोसुद्धा खेळावयास मिळतो. १०. हे पहा श्रीशंकरांनीं प्रसन्न होऊन त्या उपमन्यूच्या इच्छेप्रमाणे त्याला दूधभाताकरिता क्षीरसमुद्र दिला नाही का ? ११. त्याप्रमाणे उदारपणाचे घर, जो श्रीकृष्ण, तो अर्जुनाच्या आधीन झाल्यावर तो (अर्जुन) सर्व सुखांचें वसतिस्थान कां होऊ नये ? १२. यात आश्चर्य ते कसले ? लक्ष्मीकांतासारखा मालक मिळाला असता, आता आपल्याला हवे तसे त्याने कां मागून घेऊ नये ? १३. म्हणून अर्जुनाने जे मागितले ते श्रीकृष्णांनी प्रसन्न होऊन दिले. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, श्रीकृष्ण जे काय म्हणाले, तेच मी सांगेन. १४.

श्रीकृष्ण म्हणाले, 'कर्मांचा त्याग आणि कर्मांचे अनुष्ठान, ही दोन्ही श्रेयाला (म्हणजे मोक्षाला) कारणीभूत आहेत. पण या दोहोंपैकी कर्मत्यागापेक्षा कर्मयोगच (तो जाणत्या - नेणत्या सर्वांना सुलभ असल्याने) विशेष (श्रेयस्कर) आहे. २.

श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, हे संन्यास व कर्मयोग, विचार करून पाहिले तर, तात्त्विकदृष्ट्या दोन्ही मोक्ष प्राप्त करून देणारे आहेत. १५. तरी पण जाणते व नेणते, या सगळ्यांना, हा निष्काम कर्मयोग आचरण्याला सोपा आहे. ज्याप्रमाणे पाण्यातून तरून जाण्याला, स्त्रियांना व बालकांना नाव (हे सुलभ साधन आहे), त्याप्रमाणे (भवसागरांतून तरून जाण्याला) हा कर्मयोग साधन आहे. १६. त्याचप्रमाणे सारासाराचा विचार केला तर, हाच सोपा दिसतो. याने कर्माच्या संन्यासापासून मिळणाऱ्या फलाची प्राप्ति कष्टावाचून होते. १७. आता एवढ्याकरिता

आतां याचिलागीं सांगेन। तुज संन्यासियाचें चिन्ह। मग सहजें हे अभिन्न। जाणसी तूं ॥ १८ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति। निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

तरी गेलियाची से न करी। न पवतां चाड न धरी। जो सुनिश्चळु अंतरीं। मेरु जैसा ॥ १९ ॥ आणि मी माझें ऐसी आठवण। विसरलें जयाचें अंतःकरण। पार्था तो संन्यासी जाण। निरंतर ॥ २० ॥ जो मनें ऐसा जाहला। संगीं तोचि सांडिला। म्हणोनि सुखें सुख पावला। अखंडित ॥ २१ ॥ आतां गृहादिक आघवें। तें कांहीं नलगे त्यजावें। जे घेतें जाहलें स्वभावें। निःसंगु म्हणऊनि ॥ २२ ॥ देखें अग्नि विझोनि जाये। मग जे राखोंडी केवळु होये। तैं ते कापुसें गिंवसूं ये। जियापरी ॥ २३ ॥ तैसा असतेनि उपाधी। नाकळिजे तो कर्मबंधीं। जयाचिये बुद्धी। संकल्पु नाहीं ॥ २४ ॥ म्हणोनि कल्पना जैं सांडे। तैंचि गा संन्यासु घडे। या कारणें दोनी सांगडे। संन्यासयोगु ॥ २५ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः। एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥ ४ ॥

एऱ्हवीं तरी पार्था। जे मूर्ख होती सर्वथा। ते सांख्यकर्मसंस्था। जाणती केवीं ॥ २६ ॥ सहजें ते अज्ञान। म्हणोनि म्हणती हे भिन्न। एऱ्हवी दीपाप्रति काई आनान। प्रकाशु आहाती ॥ २७ ॥ पै सम्यक् एकें अनुभवें। जिहीं देखिलें तत्त्व आघवें। ते दोन्हींतेंही ऐक्यभावें। मानिती गा ॥ २८ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते। एकं साख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

आणि सांख्यीं जें पाविजे। तेंचि योगीं गमिजे। म्हणोनि ऐक्यता दोहींतें सहजें। इयापरी ॥ २९ ॥ देखें आकाशा आणि अवकाशा। भेदु नाहीं जैसा। तैसें ऐक्य योगसंन्यासा। वोळखे जो ॥ ३० ॥ तयासींचि जगीं पाहलें। आपणपें तेणेंचि देखिलें। जया सांख्ययोग जाणवले। भेदेंविण ॥ ३१ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः। योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

जो युक्तिपंथें पार्था। चढे मोक्षपर्वता। तो महासुखाचा निमथा। वहिला पावे ॥ ३२ ॥ येरा योगस्थिति जया सांडे। तो वायांचि गा हव्यासीं पडे। परि प्राप्ति कहीं न घडे। संन्यासाची ॥ ३३ ॥

मी तुला कर्मसंन्यास करणाराचे लक्षण सांगेन; मग हे दोन्ही मार्ग एकच आहेत, असे तू सहजच जाणशील. १८.

हे महाबाहो अर्जुना, जो कोणाचा द्वेष करीत नाही व कशाची इच्छा करीत नाही, असा (कर्मयोगी) नित्य संन्यासीच जाणावा. (राग-द्वेषादि) द्वंद्वरहित असलेला तो बंधापासून सहज (अनायासाने) मुक्त होतो. ३.

तरी गतगोष्टींची जो आठवण करीत नाही काही मिळाले नाही तर त्यांची इच्छा धरीत नाही, जो मेरुपर्वताप्रमाणे अंतःकरणात अगदी अचल असतो, १९. आणि ज्याच्या अंतःकरणामध्ये 'मी' आणि 'माझे' यांचे स्मरणच राहिले नाही. अर्जुना, तो सदोदित संन्यासीच आहे असे तू जाण. २०. ज्याच्या मनाची अशी तयारी झाली त्याला संगच सोडून जातात, म्हणून त्याला शाश्वत सुखाची अनायासे प्राप्ति होते. २१. अशा स्थितीत घर वगैरे सर्वांचा त्याग करण्याची कांही जरुरी नाही. कारण त्यांची आसक्ति घेणारे जे मन, तेच स्वभावतः निःसंग झाले आहे म्हणून. २२. पहा विस्तव विझून गेल्यावर मग जो राखेचा ढेपसा शिल्लक राहतो तेव्हां त्याला कापसामध्येदेखील ज्याप्रमाणे, गुंडाळून ठेवतां येते. २३. त्याप्रमाणे ज्याच्या बुद्धीत संकल्प नाही तो उपाधीत असूनसुद्धा कर्मबंधांत सांपडत नाही. २४. म्हणून ज्या वेळेला कल्पना सुटते, त्याच वेळेला संन्यास घडतो; म्हणून कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोन्ही सारखे आहेत. २५.

सांख्य व कर्मयोग भिन्न (फल देणारे) आहेत असे अज्ञ बोलतात, ज्ञानी बोलत नाहीत. (सांख्य आणि कर्मयोग यांपैकी) एकाचे जरी योग्य अनुष्ठान केले तरी ते करणाराला दोहोंचेंहि फल (मोक्ष) प्राप्त होते. ४.

एऱ्हवी तरी अर्जुना, जे पूर्णपणे अज्ञानी आहेत, ते सांख्ययोग आणि कर्मयोग यांतील भेद कसे जाणू शकतील ? २६. ते स्वभावतःच मूर्ख असतात, म्हणून या दोन मार्गांना भिन्न समजतात. एऱ्हवी प्रत्येक दिव्याचे प्रकाश काय निरनिराळे आहेत ? २७. एकाचेच चांगले आचरण करून ज्यांनी संपूर्ण रीतीने तत्त्वाचा अनुभव घेतला ते दोन्हीहि (मार्ग) एकच आहेत असे समजतात. २८

सांख्यमार्गाने जाणाऱ्यांना जे (मोक्षरूपी) स्थान प्राप्त होते तेच (निष्काम) कर्मयोगाचे अनुष्ठान करणारांनाहि प्राप्त होते. सांख्य योग आणि कर्मयोग हे एकच आहेत, असे जाणणारा खरा ज्ञाता होय. ५.

आणि सांख्यमार्गाने जे मिळते तेंच योगाने प्राप्त होते. म्हणून अशा रीतीने या दोन मार्गांत सहजच ऐक्य आहे. २९. पहा, आकाश आणि पोकळी यांच्यामध्ये ज्याप्रमाणे भिन्नता नाही, त्याप्रमाणे कर्मयोग आणि सांख्ययोग यांची एकता ज्याला पटलेली असते, ३०. ज्याला सांख्य आणि कर्मयोग अभिन्नतेने पटले, त्यालाच जगात उजाडले (ज्ञानप्राप्ती झाली) व त्यानेच आत्मस्वरूप पाहिले. ३१.

हे महाबाहो, पण कर्मयोगावाचून कर्मसंन्यासाची प्राप्ति होणे दुष्कर आहे. (निष्काम) कर्मयोगयुक्त मुनीला ब्रह्माची प्राप्ति लवकर होते. ६

अर्जुना, जो निष्काम कर्म करण्याच्या हातवटीच्या रस्त्याने मोक्षरूप पर्वतावर चढतो, तो परमानंदरूपी शिखर त्वरेने गाठतो. ३२. याहून दुसरा, ज्याच्या हातून कर्मयोगाचे अनुष्ठान होत नाही तो व्यर्थच (संन्यासाच्या) छंदात पडतो, परंतु त्याला संन्यासाची प्राप्ति केव्हांच घडत नाही. ३३.

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

जेणें भ्रांतीपासूनि हिरतलें । गुरुवाक्यें मन धुतलें । मग आत्मस्वरूपीं घातलें । हारौनिया ॥ ३४ ॥ जैसें समुद्रीं लवण न पडे । तंव वेगळें अल्प आवडे । मग होय सिंधूचि एवढें । मिळे तेव्हां ॥ ३५ ॥ तैसें संकल्पोनि काढिलें । जयाचें मनचि चैतन्य जाहलें । तेणें एकदेशियें परी व्यापिलें । लोकत्रय ॥ ३६ ॥ आतां कर्ता कर्म करावें । हें खुंटलें तया स्वभावें । आणि करी जऱ्हीं आघवें । तऱ्हीं अकर्ता तो ॥ ३७ ॥

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इंद्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन् ॥ ९ ॥

जे पार्था तया देहीं । मी ऐसा आठऊ नाहीं । तरी कर्तृत्व कैचें काई । उरे सांगें ॥ ३८ ॥ ऐसे तनुत्यागेंवीण । अमूर्ताचे गुण । दिसती संपूर्ण । योगयुक्ता ॥ ३९ ॥ एऱ्हवीं आणिकांचिये परी । तोही एक शरीरी । अशेषींही व्यापारीं । वर्ततु दिसे ॥ ४० ॥ तोही नेत्रीं पाहे । श्रवणीं ऐकतु आहे । परि तेथींचा सर्वथा नोहे । नवल देखें ॥ ४१ ॥ स्पर्शासि तरी जाणे । परिमळु सेवी घ्राणें । अवसरोचित बोलणें । तयाहि आथी ॥ ४२ ॥ आहारातें स्वीकारी । त्यजावें तें परिहरी । निद्रेचिया अवसरीं । निदिजे सुखें ॥ ४३ ॥ आपुलेनि इच्छावशें । तोही गा चालतु दिसे । पैं सकळ कर्म ऐसें । राहाटे कीर ॥ ४४ ॥ हें सांगों काई एकैक । देखें श्वासोश्वासादिक । आणि निमिषोन्निमिष । आदिकरूनि ॥ ४५ ॥ पार्था तयाचां ठायीं । हें आघवेंचि आथि पाहीं । परी तो कर्ता नव्हे कांहीं । प्रतीतिबळें ॥ ४६ ॥ जैं भ्रांतिसेजे सुतला । तैं स्वप्नसुखें भुतला । मग तो ज्ञानोदयीं चेइला । म्हणोनियां ॥ ४७ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

आतां अधिष्ठानसंगती । अशेषाही इंद्रियवृत्ती । आपुलालिया अर्थीं । वर्तत आहाती ॥ ४८ ॥ दीपाचेनि प्रकाशें । गृहींचे व्यापार जैसे । देहीं कर्मजात तैसें । योगयुक्ता ॥ ४९ ॥ तो कर्में करी सकळें । परी कर्मबंधा नाकळे । जैसें न सिंपे जळीं जळें । पद्मपत्र ॥ ५० ॥

निष्काम कर्मयोगाच्या ठिकाणी रत असलेला, शुद्धचित्त, जितेंद्रिय, जितदेह व ज्याचा आत्मा, सर्व भूतांच्या ठिकाणी असणारा जो आत्मा त्याच्याशी एकरूप झाला आहे असा मनुष्य कर्म करीत असला, तरी त्यापासून अलिप्त असतो. ७.

ज्याने भ्रमा पासून (विषया पासून) हिरावून घेतलेले आपले मन गुरुपदेशाने स्वच्छ करून आत्मस्वरूपात मुरवून ठेवले. ३४. ज्याप्रमाणे समुद्रात मीठ पडले नाही तोपर्यंत ते वेगळे अल्प असे दिसते; मग ज्या वेळी समुद्राशी त्याचा संयोग होतो त्या वेळी ते समुद्राएवढे होते. ३५. त्याप्रमाणे संकल्पापासून दूर केल्यामुळे ज्याचे चित्त चिद्रूप झाले तो परिछिन्न दिसला तरी त्याने तिन्ही लोक व्यापले आहेत असे समज. ३६. आता कर्ता-कर्म -कार्य हा त्रिपुटीचा व्यवहार स्वभावतःच त्याच्या ठिकाणी बंद पडतो आणि यावर त्याने सर्व (कर्म) जरी केले तरी तो (तत्त्वतः) त्याचा कर्ता होत नाही. ३७.

पहात असता, ऐकत असता, स्पर्श करीत असता, वास घेत असता, खात असता, चालत असता, झोप घेत असता, श्वास घेत असता, बोलत असता, देत असता, घेत असता, डोळ्यांच्या पापण्यांची उघडझाप करीत असता, (विषयांच्या ठिकाणी) इंद्रियांची प्रवृत्ति असते, असे लक्षात आणून खरें स्वरूप जाणणाऱ्या (तत्त्ववित्) कर्मयोग्याने ''मी काही करीत नाही'' असे लक्षांत ठेवावे. ८-९.

कारण, अर्जुना, त्याच्या ठिकाणी 'मी देह' अशी आठवणच नसते, तर मग कर्तेपणा कोठचा? तो (कर्तेपणा) तेथे राहील काय ? सांग. ३८. याप्रमाणें शरीराचा त्याग केल्याशिवाय, अव्यक्त परमात्म्याचे सर्व गुण त्या कर्मयोग्याच्या ठिकाणीं, स्पष्टपणे अनुभवास येतात. ३९. एऱ्हवी तोहि इतर लोकांप्रमाणे शरीरात असून, सर्व व्यवहार करीत असतांना दिसतो. ४०. तो देखील (इतर लोकांसारखा) डोळ्यांनी पाहतो, कानांनी ऐकत असतो, परंतु आश्चर्य पहा की, तो त्या व्यवहाराने मुळीच लिप्त होत नाही. ४१. तो (इतरांसारखा) स्पर्शासहि समजतो, नाकाने गंधाचा अनुभव घेतो व समयोचित बोलण्याचा व्यवहारहि त्याच्याकडून होतो. ४२. आहाराचे सेवन करतो, टाकावयाचे ते टाकतो व झोपेच्या वेळेला सुखाने झोंप घेतो. ४३. तो आपल्या इच्छेनुसार चालतांना दिसतो. असे तो सर्व कर्मांचे खरोखर आचरण करतो. ४४. हे एकेक काय सांगावें ? पहा, श्वास घेणे व सोडणे आणि पापण्यांची उघडझांप करणे, इत्यादि कर्मे, ४५. अर्जुना पहा, त्याच्या ठिकाणी ही सर्वच असतात असे समज. परंतु तो आपल्या अनुभवाच्या सामर्थ्यावर ह्यांचा कर्ता मुळीच होत नाही. ४६. ज्या वेळेला तो भ्रांतिरूप अंथरुणावर झोपला होता, त्या वेळी स्वप्नाच्या सुखाने घेरला होता. मग तो ज्ञानाचा उदय झाल्यावर तो जागा झाला म्हणून (तो आपल्याला कर्ता समजत नाही.) ४७.

जो ब्रह्माच्या ठिकाणी कर्मे अर्पण करून, फलाची आसक्ति टाकून कर्मे करतो, तो, कमल पत्र जसे पाण्यापासून अलिप्त असते तसा, पापापासून अलिप्त असतो. १०.

आता चैतन्याच्या आश्रयाने सर्वेंद्रियाच्या वृत्ति आपापल्या विषयांकडे धांव घेत असतात. ४८. दिव्याच्या उजेडावर ज्याप्रमाणे घरातील व्यवहार चालतात, त्याप्रमाणे (ज्ञानाच्या प्रकाशात) योगयुक्तांची सर्व. कर्मे देहात चालतात. ४९. ज्याप्रमाणे कमलाचे पान पाण्यात असून पाण्याने लिप्त होत नाही, त्याप्रमाणे तो सर्व कर्मे करतो, परंतु (धर्माधर्मरूप) कर्मबंधाने आकळला जात नाही. ५०.

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

देखें बुद्धीची भाष नेणिजे । मनाचा अंकुर नुदैजे । ऐसा व्यापारु तो बोलिजे । शारीरु गा ॥ ५१ ॥ हेंच मराठें परियेशीं । तरी बाळकाची चेष्टा जैशी । योगिये कर्मे करिती तैशीं । केवळा तनू ॥ ५२ ॥ मग पांचभौतिक संचलें । जेव्हां शरीर असे निदेलें । तेथ मनचि राहाटे एकलें । स्वप्नीं जेवीं ॥ ५३ ॥ नवल ऐकें धनुर्धरा । कैसा वासनेचा संसारा । देहा होऊं नेदी उजगरा । परी सुखदुःखें भोगी ॥ ५४ ॥ इंद्रियांचां गांवीं नेणिजे । ऐसा व्यापारु जो निपजे । तो केवळ गा म्हणिजे । मानसाचा ॥ ५५ ॥ योगिये तोही करिती । परी कर्मे तेणें न बंधिजती । जे सांडिली आहे संगती । अहंभावाची ॥ ५६ ॥ आतां जाहालिया भ्रमहत । जैसें पिशाचाचें चित्त । मग इंद्रियांचें चेष्टित । विकळु दिसे ॥ ५७ ॥ स्वरूप तरी देखे । आळविलें आइके । शब्दु बोले मुखें । परी ज्ञान नाहीं ॥ ५८ ॥ हें असो काजेंविण । जें जें कांहीं कारण । तें केवळ कर्म जाण । इंद्रियांचें ॥ ५९ ॥ मग सर्वत्र जें जाणतें । तें बुद्धीचें कर्म निरुतें । वोळख अर्जुनातें । म्हणे हरी ॥ ६० ॥ ते बुद्धि धुरे करूनि । कर्म करिती चित्त देऊनि । परी ते नैष्कर्म्यापासुनी । मुक्त दिसती ॥ ६१ ॥ जे बुद्धीचिये ठावूनि देहीं । तयां अहंकाराची सेचि नाहीं । म्हणोनि कर्मेंचि करितां पाहीं । चोखाळले ॥ ६२ ॥ अगा करितेनवीण कर्म । तेंचि तें निष्कर्म । हें जाणती सवर्म । गुरुगम्य जें ॥ ६३ ॥ आतां शांतरसाचें भरितें । सांडीत आहे पात्रातें । जें बोलणें बोलापरौतें । बोलवलें ॥ ६४ ॥ एथ इंद्रियांचा पांगु । जया फिटला आहे चांगु । तयासीचि आथि लागु । परिसावया ॥ ६५ ॥ हा असो अतिप्रसंगु । न संडीं पां कथालागु । होईल श्लोकसंगतिभंगु । म्हणऊनियां ॥ ६६ ॥ जें मना आकळितां कुवाडें । घाघुसितां बुद्धी नातुडे । तें दैवाचेनि सुरवाडें । सांगवलें तुज ॥ ६७ ॥ जें शब्दातीत स्वभावें । तें बोलींचि जरी फावे । तरी आणिकें काय करावें । सांगें कथा ॥ ६८ ॥ हा आर्तिविशेषु श्रोतयांचा । जाणोनि दास निवृत्तीचा । म्हणे संवादु तया दोघांचा । परिसोनि परिसा ॥ ६९ ॥ मग कृष्ण म्हणे पार्थातें । आतां प्राप्ताचें चिन्ह पुरतें । सांगेन तुज निरुतें । चित्त देईं ॥ ७० ॥

कर्मयोगी (केवळ) शरीराने, (केवळ) मनाने, (केवळ) बुद्धीने आणि केवळ इंद्रियांनी फलासक्ति टाकून कर्म करतात. म्हणून त्यांची चित्तशुद्धि असते. (ते अहंकारविरहित कर्म करतात म्हणून ते कर्म करीत असूनहि शुद्ध असतात.) ११.

पहा, जे कर्म, बुद्धीला समजण्याच्या पूर्वी व मनात विचार उद्‌भवण्याच्या अगोदर होतें, त्या कर्माच्या व्यवहाराला 'कायिक' व्यवहार म्हणतात. ५१. हेच स्पष्ट पाहिजे असेल तर ऐक. ज्याप्रमाणे तान्ह्या मुलाची हालचाल असते, त्याप्रमाणे योगी केवळ शरीरानेंच कर्मे करतात. ५२. हे पांच भूतांचे बनलेले शरीर ज्या वेळेला झोपलेले असते, त्या वेळेला ज्याप्रमाणे एकटे मनच स्वप्नात व्यवहार करते. ५३. अर्जुना, एक आश्चर्य पहा, या वासनेचा विस्तार केवढा आहे ? ती देहाला जागे होऊ देत नाही, पण सुखदुःखाचा भोग भोगविते. ५४. अरे, इंद्रियांना ज्याचा पत्ता नसतो, असे जे कर्म उत्पन्न होते, त्यास केवळ 'मानसिक' कर्म म्हणतात. ५५. योगी तेहि कर्म करतात, पण ते त्या कर्माने बांधले जात नाहीत कारण त्यांनी अहंकाराची संगति टाकलेली असते. ५६. आता ज्याप्रमाणे भूत संचार झाल्यामुळे चित्त भ्रमिष्ट होते. मग त्या माणसाच्या इंद्रियांच्या क्रिया अमेळ दिसतात. ५७. त्यास रूप तर दिसते, हाका मारलेले ऐकू येते, तो तोंडाने शब्दांचा उच्चारहि करतो, परंतु हे सर्व केल्याची त्यास जाणीव नसते. ५८. हे राहू दे. तो प्रयोजनावाचून जे जे कांही करतो, ते सर्व केवळ इंद्रियांचे कर्म आहे असे समज. ५९. मग श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, 'सर्व ठिकाणी जाणण्याचे जे काम आहे, ते खरोखर बुद्धीचे आहे, असे ओळख. ६०. ते (कर्मयोगी) बुद्धि पुढे करून मनःपूर्वक कर्मे करतात; पण ते नैष्कर्म्य स्थितीस प्राप्त झालेल्या पुरुषांपेक्षाहि मुक्त दिसतात. ६१. कारण त्यांच्यामध्ये बुद्धीपासून देहापर्यंत कोठेहि अहंकाराचे स्मरणच नसते. म्हणून अशा कर्मांचें आचरण करीत असताहि ते शुद्धच असतात असे समज. ६२. अर्जुना, कर्तेपणाचा अहंकार टाकून केलेले जे कर्म, तेच नैष्कर्म्य होय; ही गुरूकडून कळणारी मर्माची गोष्ट (प्राप्तपुरुष) समजतात. ६३. आता (माझ्या बोलण्यातील) शांतरसाचा पूर मर्यादा सोडून उचंबळत आहे; कारण बोलण्याच्या पलीकडील गोष्टीचे व्याख्यान करता आले. ६४. ज्यांचा इंद्रियांविषयीचा पराधीनपणा चांगल्या तऱ्हेने नाहीसा झाला आहे, त्यांनाच हे ऐकण्याची योग्यता आहे. ६५. (या ज्ञानेश्वर महाराज यांचे बोलण्यावर संत श्रोते म्हणतात,) 'हे विषयांतर करणे पुरे. कथेचा संबंध सोडू नकोस, कारण तसे करण्याने श्लोकांच्या संगतीचा बिघाड होईल. ६६. जे मनाने आकलन करणे कठीण आहे, घासाघीस केली तरी बुद्धीला जे प्राप्त होत नाही, ते दैवाच्या अनुकूलतेने तुला सांगता आले. ६७. जे स्वभावतः शब्दाच्या पलीकडचे आहे, ते बोलण्यात जर सांपडले, तर इतरांचे काय प्रयोजन ? तेव्हां तू श्रीकृष्णार्जुनसंवादाची चाललेली कथा सांग.' ६८. श्रोत्यांची अशी ही अतिशय उत्कंठा जाणून निवृत्तिनाथांचे शिष्य (ज्ञानेश्वर महाराज) म्हणतात, कृष्ण आणि अर्जुन या दोघांत झालेले संभाषण एवढा वेळ ऐकले ते लक्षांत घेऊन यापुढें ऐका. ६९. मग श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, आतां तुला कृतकृत्य झालेल्या पुरुषांचे चिन्ह संपूर्ण सांगेन, तू चांगले लक्ष दे. ७०.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्। अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

तरी आत्मयोगें आथिला। जो कर्मफळांशीं विटला। तो घर रिघोनि वरिला। शांती जगीं ॥ ७१ ॥ येरु कर्मबंधें किरीटी। अभिलाषाचिया गांठी। कळासला खुंटीं। फळभोगाचां ॥ ७२ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी। नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

जैसा फळाचिये हावे। ऐसें कर्म करी आघवें। मग न कीजेचि येणें भावें। उपेक्षी जो ॥ ७३ ॥ तो जयाकडे वास पाहे। तेउती सुखाची सृष्टि होये। तो म्हणे तेथ राहे। महाबोधु ॥ ७४ ॥ नवद्वारे देहीं। तो असतुचि परि नाहीं। करितुचि न करी कांहीं। फलत्यागी ॥ ७५ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

जैसा कां सर्वेश्वरु। पाहिजे तंव निर्व्यापारु। परि तोचि रची विस्तारु। त्रिभुवनाचा ॥ ७६ ॥ आणि कर्ता ऐसें म्हणिपे। तरी कवणे कर्मीं न शिंपे। जे हातुपावो न लिंपे। उदासवृत्तीचा ॥ ७७ ॥ योगनिद्रा तरी न मोडे। अकर्तेपणा सळु न पडे। परी महाभूतांचें दळवाडें। उभारी भलें ॥ ७८ ॥ जगाचां जीवीं आहे। परि कवणाचा कहीं नोहे। जगचि हें होय जाये। तो शुद्धीही नेणे ॥ ७९ ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः। अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

पापपुण्यें अशेषें। पासींचि असतु न देखे। आणि साक्षीही होऊं न ठके। येरी गोठी कायसी ॥ ८० ॥ पैं मूर्तीचेनि मेळें। तो मूर्तचि होऊनि खेळे। परि अमूर्तपण न मैळे। दादुलयाचें ॥ ८१ ॥ तो सृजी पाळी संहारी। ऐसें बोलती जें चराचरीं। तें अज्ञान गा अवधारीं। पंडुकुमरा ॥ ८२ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

तें अज्ञान जैं समूळ तुटे। तैं भ्रांतीचें मसैरें फिटे। मग अकर्तृत्व प्रगटे। ईश्वराचें ॥ ८३ ॥ एथ ईश्वरु एकु अकर्ता। ऐसें मानलें जरी चित्ता। तरी तोचि मी हें स्वभावता। आदीचि आहे ॥ ८४ ॥ ऐसेनि विवेकें उदो चित्तीं। तयासि भेदु कैंचा त्रिजगतीं। देखे आपुलिया प्रतीती। जगचि

(कर्म करणारा) योगी कर्मफलाचा त्याग करून अत्यंत श्रेष्ठ अशी शांति (मोक्ष) मिळवितो. (कर्मयोगाच्या ठिकाणी) अयुक्त असलेला व फलाच्या ठिकाणी आसक्त असलेला (मनुष्य) कामाच्या योगाने प्रेरित झाल्यामुळे बंधन पावतो. १२.

तरी या जगात ज्ञानयोगाने जो संपन्न झाला आहे आणि ज्याला कर्मफलाचा वीट आलेला आहे, त्याला घरात घुसून शांति वरते. ७१. अर्जुना, त्याहून दुसरा (प्रपंची) कर्माच्या बंधामुळें अभिलाषेच्या दाव्याने फलभोगाच्या खुंट्याला बांधला जातो. ७२.

सर्व कर्मांचा मनाने (साक्षात नव्हे) संन्यास करून, जितेंद्रिय देहवान् (पुरुष) नवद्वारांच्या या (देहरूपी) नगरात (सर्व करूनहि) कांही न करतां व न करविता आनंदाने राहतो. १३.

फलाची इच्छा असलेल्या पुरुषाप्रमाणे तो सर्व कर्मे करतो आणि नंतर आपल्या हातून ती गोष्ट घडलीच नाही, अशा अकर्तेपणाच्या समजुतीने जो त्याविषयी उदासीन राहतो, ७३. तो जिकडे पाहतो, तिकडे सुखमय सृष्टि होते आणि तो जेथे सांगेल तेथे महाबोध नांदतो. ७४. नऊ छिद्रांच्या देहामध्ये वागत असूनहि त्याचे देहाशी तादात्म्य नसते. तो फलांचा त्याग करणारा कर्मे करीत असतांनाहि (परिणामाच्या दृष्टीने पाहिले असता) कांहीच करीत नाही. ७५.

सर्वेश्वर, विश्वाची निर्मिति, त्यातील व्यापार व त्या व्यापारांचा फलाशी संयोग यापैकी कांहीहि उत्पन्न करीत नाही. (हे) सर्व स्वभावाने म्हणजे प्रकृतीकडूनच होत असते. १४.

ज्याप्रमाणे सर्वेश्वर जर पाहिला, तर तो वस्तुतः क्रियाशून्य असतो, परंतु तोच तिन्ही लोकांच्या विस्ताराची रचना करतो. ७६. आणि त्यास कर्ता असे म्हणावे, तर तो कोणत्याहि कर्माने लिप्त होत नाही. कारण त्याच्या ठिकाणी असणाऱ्या उदासीनतेचा कोणताहि अवयव अशुद्ध होत नाही. (त्याची उदासीनता किंचित्‌हि बिघडत नाही.) ७७. त्याच्या सहज स्थितीचा तर भंग होत नाही व त्याचा अकर्तेपणा चोळवटत नाही; असे असूनहि तो महाभूतांचे अनेक समुदाय चांगल्या तऱ्हेने उत्पन्न करतो. ७८. तो जगातील सर्व प्राण्यांना व्यापून असतो परंतु केव्हांहि कोणाची आसक्ति धरीत नाही. हे जग उत्पन्न होते व नाहीसे होते, याची त्यास खबरहि नसते. ७९.

ईश्वर कोणाचे पाप घेत नाही आणि पुण्यहि घेत नाही. अज्ञानाने ज्ञान आच्छदिलेले आहे. म्हणून प्राणी मोह पावतात (म्हणजे ईश्वरच सर्व कर्ता आहे असे समजतात.) १५.

(प्राणिमात्रांकडून होणारी संपूर्ण) पापपुण्ये, ही त्याच्या अगदी जवळ असून, तो त्यांना जाणत नाही. (फार काय ?) तो त्यांचा साक्षीहि होऊन राहात नाही, तर मग दुसरी गोष्ट कशाला बोलावयास पाहिजे ! ८०. सगुण स्वरूपाच्या संगतीने तो सगुण होऊन क्रीडा करतो, परंतु त्या समर्थाच्या निर्गुणपणाला मलिनपणा येत नाही. ८१. तो उत्पन्न करतो, पालन करतो व संहार करतो, असे त्याच्या कर्तृत्वाविषयी सर्व लोकांत वर्णन होते; अर्जुना, ऐक, ते केवळ अज्ञान आहे. ८२.

पण ज्यांचे ते अज्ञान परमात्म्याच्या ज्ञानाने नाश पावले आहे, त्यांना ते ज्ञान (सर्व वस्तूंच्या ठिकाणी) पर जी वस्तु तिचे सूर्याप्रमाणे प्रकाशन करते. १६.

ते अज्ञान ज्या वेळेला संपूर्ण नाहीसे होते, त्या वेळेला भ्रांतिरूप काजळी दूर होते आणि मग ईश्वराचे अकर्तृत्व प्रतीतीला येते. ८३. आणि ईश्वर एक अकर्ता आहे, असे जर चित्ताला पटले आणि मूळापासून स्वभावतः तोच (ईश्वरच) मी आहे, (तर मीहि उघडच अकर्ता आहे;) ८४. अशा विचाराने चित्तात उदय केला असता, त्याला

मुक्त ॥ ८५ ॥ जैशी पूर्वदिशेचां राउळीं । उदयाची सूर्यें दिवाळी । कीं येरींही दिशां तियेचि काळीं । काळिमा नाहीं ॥ ८६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान । ब्रह्मरूप भावी आपणा आपण । ब्रह्मनिष्ठा राखे पूर्ण । तत्परायण अहर्निशीं ॥ ८७ ॥ ऐसें व्यापक ज्ञान भलें । जयांचिया हृदयातें गिंवसित आलें । तयांचि समतादृष्टि बोलें । विशेषूं काई ॥ ८८ ॥ एक आपणपेंचि पां जैसें । ते देखती विश्व तैसें । हें बोलणें कायसें । नवलु एथ ॥ ८९ ॥ परी दैव जैसें कवतिकें । कहींचि दैन्य न देखे । कां विवेकु हा नोळखे । भ्रांतीतें जेवीं ॥ ९० ॥ नातरी अंधकाराची वानी । जैसा सूर्यो न देखे स्वप्नीं । अमृत नायके कानीं । मृत्युकथा ॥ ९१ ॥ हें असो संतापु कैसा । चंद्रु न स्मरे जैसा । भूतीं भेदु नेणती तैसा । ज्ञानिये ते ॥ ९२ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

मग हा मशकु हा गजु । कीं हा श्वपचु हा द्विजु । पैल इतरु हा आत्मजु । हें उरेल कें ॥ ९३ ॥ ना तरी हे धेनु हें श्वान । एक गुरु एक हीन । हें असो कैचें स्वप्न । जागतया ॥ ९४ ॥ एथ भेदु तरी कीं देखावा । जरी अहंभाव उरला होआवा । तो आधींचि नाहीं आघवा । आतां विषम काई ॥ ९५ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

म्हणोनि सर्वत्र सदा सम । तें आपणचि अद्वय ब्रह्म । हें संपूर्ण जाणे वर्म । समदृष्टीचें ॥ ९६ ॥ जिहीं विषयसंगु न सांडितां । इंद्रियांतें न दंडितां । परि भोगिली निसंगता । कामेंविण ॥ ९७ ॥ जिहीं लोकांचेनि आधारें । लौकिकेंचि व्यापारें । पण सांडिले निदसुरें । लौकिकु हें ॥ ९८ ॥ जैसा जनामाजि खेचरु । असतुचि जना नोहे गोचरु । तैसा शरीरीं तो परि संसारु । नोळखे तयांतें ॥ ९९ ॥ हें असो पवनाचेनि मेळें । जैसें जळींचि जळ लोळे । तें आणिकें म्हणती वेगळे । कल्लोळ हे ॥ १०० ॥ तैसें नाम रूप तयाचें ।

तिन्ही लोकांत भेद कशाचा ? तो आपल्या अनुभवाने सर्व जगच मुक्त आहे असे पाहतो. ८५. ज्याप्रमाणे पूर्वदिशेच्या राजवाड्यात सूर्योदयरूपी दिवाळी झाली असता त्याच वेळेला दुसऱ्याहि दिशांतील काळोख नाहीसा होतो. ८६.

ज्यांची बुद्धि परब्रह्माच्या ठिकाणी रंगली आहे, ते परब्रह्मच ज्यांचा आत्मा आहे, त्याच्याच ठिकाणी ज्यांचा अभिनिवेश आहे (तेच आपण आहोत अशी भावना ज्यांची बुद्धि करीत आहे) आणि जे तत्परायण आहेत (त्याचाच निजध्यास ज्यांची बुद्धि करते); (अशा रीतीने) ज्ञानाच्या योगाने ज्यांचे दोष नाहीसे झाले आहेत त्यांना पुनः संसार (जन्म-मरण) प्राप्त होत नाही. १७.

आत्मज्ञानासंबंधी त्याच्या बुद्धीचा निश्चय झाला म्हणजे साधक आपणच आपल्याला ब्रह्मरूप मानू लागतो आणि आपली वृत्ति पूर्ण-ब्रह्माकार ठेवून तो रात्रंदिवस त्याच अनुसंधानात असतो. ८७. असे चांगले व्यापक ज्ञान ज्यांच्या हृदयाचा शोध करीत आले (ज्यांना प्राप्त झाले) त्यांची जी समतादृष्टी होते, तिचे शब्दांनी विशेष काय वर्णन करूं ! ८८. ते जसे आपल्यालाच ब्रह्मरूप पाहतात, तसेच ते सर्व जगाला (ब्रह्मरूप) पाहतात, हे येथे सांगण्यात काय मोठे आश्चर्य आहे ? ८९. परंतु ज्याप्रमाणे दैव हे लीलेने देखील केव्हांच दैन्य पाहत नाही, किंवा विचार हा ज्याप्रमाणे भ्रांतीला जाणत नाही, ९०. किंवा अंधकाराचा प्रकार ज्याप्रमाणे सूर्याला स्वप्नांतहि दिसत नाही किंवा अमृताचे कानावर मृत्यूची वार्ताहि येत नाही. ९१. हे राहू दे; उष्णता कशी असते, हे ज्याप्रमाणे चंद्राला आठवूनहि लक्षात येणार नाही, त्याप्रमाणे ते ज्ञानी लोक प्राण्यांच्या ठिकाणी भेदाला जाणत नाहीत. ९२.

विद्या व विनय यांनी युक्त असा ब्राह्मण, गाय, हत्ती, तसेच कुत्रा आणि चांडाल या सर्वांच्या ठिकाणी त्या ज्ञानी पुरुषाची दृष्टि सारखीच असते. १८.

मग (त्याच्या ठिकाणी) हे चिलट आणि हा हत्ती, किंवा हा चांडाळ आणि हा ब्राह्मण, किंवा हा आपला मुलगा आणि हा पलीकडे असलेला परका, हा भेद कोठून उरणार ? १३. अथवा, ही गाय आणि हे कुत्रे अथवा एक थोर आणि एक नीच (हे कोठले ?) हे राहू दे. जागा असलेल्याला स्वप्न कोठून पडणार ? ९४. जर अहंकार उरलेला असेल, तरच भेदाची प्रतीति होईल. तो अहंकार (तर) अगोदरच सर्व नाहीसा झाला, आता भेदभाव कोठला ? ९५.

(अशा) समदृष्टीमध्ये ज्यांचे मन स्थिर झाले आहे, त्यांनी या लोकीच संसाराला जिंकले. ब्रह्म (सर्व भूतांचे ठिकाणी) सम आहे व (विषमतारूपी) दोषरहित आहे; (व) याकरिता ते ज्ञानी पुरुष ब्रह्माच्या ठिकाणी निश्चल (स्थिर) झालेले असतात, (आणि म्हणून सर्वत्र सम आहेत). १९.

म्हणून सर्व ठिकाणी, सर्व काळ सारखे असणारे जे अद्वय ब्रह्म तेच आपण आहो, हे जें समदृष्टीचे तत्त्व, ते तो संपूर्ण जाणतो. ९६. ज्यांनीं विषयाचा संबंध न टाकता आणि इंद्रियांचे दमन न करता निरिच्छ असल्यामुळे अलिप्तता भोगिली, ९७. जे लोकांना अनुसरून, लोक करतात त्याप्रमाणे व्यवहार करतात; परंतु ज्यांनी लोकांचे ठिकाणी असणाऱ्या अज्ञानाचा त्याग केला आहे. ९८. ज्याप्रमाणे पिशाच जगात असून जगाला दिसत नाही, त्याप्रमाणे तो देहधारी असूनहि संसारी लोक त्याला ओळखत नाहीत. ९९. हे राहू दे, वाऱ्याच्या संगतीने ज्याप्रमाणे पाण्यावरच पाणी (लाटरूपाने) खेळते, (पण) लोक त्यास, ह्या लाटा पाण्याहून वेगळ्या आहेत, असे म्हणतात. १००. त्याप्रमाणे त्याच्या

एऱ्हवीं ब्रह्मचि तो साचें । मन साम्या आलें जयाचें । सर्वत्र गा ॥ १ ॥ ऐसेनि समदृष्टी जो होये । तया पुरुषा लक्षणही आहे । अर्जुना संक्षेपें सांगेन पाहें । अच्युत म्हणे ॥ २ ॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

तरी मृगजळाचेनि पूरें । जैसें न लोटिजे कां गिरिवरें । तैसा शुभाशुभीं न विकरे । पातलां जो ॥ ३ ॥ तोचि तो निरुता । समदृष्टि तत्त्वता । हरि म्हणे पंडुसुता । तोचि ब्रह्म ॥ ४ ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

जया आपणपें सांडूनि कहीं । इंद्रियग्रामावरी येणें नाहीं । तो विषय न सेवी हें काई । विचित्र येथ ॥ ५ ॥ सहजें स्वसुखाचेनि अपारें । सुरवाडें अंतरें । रचिला म्हणऊनि बाहिरें । पाऊल न घली ॥ ६ ॥ सांगें कुमुददळाचेनि ताटें । जो जेविला चंद्रकिरणें चोखटें । तो चकोरु काई वाळुवंटें । चुंबितु आहे ॥ ७ ॥ तैसें आत्मसुख उपाइलें । जयासि आपणपांचि फावलें । तया विषय सहज सांडवले । सांगों काई ॥ ८ ॥ एऱ्हवीं तरी कौतुकें । विचारूनि पाहें पां निकें । या विषयांचेनि सुखें । झकवती कवण ॥ ९ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

जिहीं आपणपें नाहीं देखिलें । तेचि इहीं इंद्रियार्थीं रंजले । जैसें रंक कां आळुकैलें । तुषांतें सेवी ॥ ११० ॥ नातरी मृगें तृषापीडितें । संभ्रमें विसरोनि जळांतें । मग तोयबुद्धी बरडीते । ठाकूनि येती ॥ ११ ॥ तैसें आपणपें नाहीं दिठे । जयातें स्वसुखाचे सदा खरांटे । तयासीचि विषय हे गोमटे । आवडती ॥ १२ ॥ एऱ्हवीं विषयीं काइ सुख आहे । हें बोलणेंचि सारिखें नोहे । तरी विद्युत्स्फुरणें कां न पाहे । जगामाजीं ॥ १३ ॥ सांगें वातवर्षआतपु धरे । ऐसें अभ्रच्छायाचि जरी सरे । तरी त्रिमाळिकें धवळारें । करावीं कां ॥ १४ ॥ म्हणोनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणतां गा वायां जल्पिजे । जैसें महूर कां म्हणिजे । विषकंदातें ॥ १५ ॥ नातरी भौमा नाम मंगळु । रोहिणीतें म्हणती जळु । तैसा सुखप्रवादु बरळु । विषयिकु हा ॥ १६ ॥ हे असो आघवी बोली । सांग पां सर्पफणीची साउली । ते शीतल होईल

नामरूपाची गोष्ट आहे. एऱ्हवी, ज्याचे मन सर्व ठिकाणी साम्याला आलेले आहे, तो खरोखर ब्रह्मच आहे. १०१. अशा तऱ्हेने जो समदृष्टीने असतो, त्या पुरुषाला (ओळखण्याचे) लक्षण देखील आहे. अच्युत म्हणाले, अर्जुना, मी तुला ते थोडक्यात सांगतो. त्याचा तू विचार कर. १०२.

प्रिय वस्तूची प्राप्ति झाली असता आनंद मानू नये; आणि अप्रिय वस्तूची प्राप्ति झाली असता उद्वेग पावू नये. (अशी समदृष्टि ज्याची आहे) तोच स्थिरबुद्धि, मोहरहित, ब्रह्मज्ञ व ब्रह्माच्या ठिकाणी स्थिर आहे, (असे ओळख). २०.

मृगजलाच्या लोंढ्याने ज्याप्रमाणे मोठा पर्वत (किंचितहि) ढकलला जात नाही, त्याप्रमाणे चांगल्या अथवा वाईट गोष्टी प्राप्त झाल्या असता, त्याच्यामध्ये विकार उत्पन्न होत नाहीत १०३. तोच खरोखर तात्त्विकदृष्ट्या समदृष्टीचा पुरुष होय. कृष्ण म्हणाले, अर्जुना, तोच ते ब्रह्म (समज) १०४.

बाह्य विषयांच्या ठिकाणी ज्याचे अंतःकरण आसक्त झालेले नाही, त्याला आत्म्याचे ठिकाणी जे काय सुख आहे, ते मिळते. तो ब्रह्माशी समरस झालेला योगी अक्षय्यसुखाचा अनुभव घेतो. २१.

जो आत्मस्वरूपाला सोडून केव्हांहि इंद्रियरूपी गांवात येत नाही (म्हणजे इंद्रियांशी तादात्म्य करीत नाही), तो विषय सेवन करीत नाही. यात आश्चर्य ते काय आहे ! १०५. अपरिमित अशा स्वाभाविक असलेल्या आत्मसुखाच्या विपुलतेने अंतःकरणातच स्थिर झाल्यामुळे तो बाहेर पाऊल टाकीत नाही. (विषयांकडे प्रवृत्त होत नाही.) १०६. सांग, कमळाच्या पाकळीच्या पात्रावर जो चकोर पक्षी शुद्ध चंद्रकिरणांचे भोजन करतो, तो वाळूचे कण चाटीत बसेल काय ? १०७. त्याप्रमाणे ज्याला स्वतःच आपल्या ठिकाणी उत्कृष्ट आत्मसुख प्राप्त झाले, त्याला सहजच विषय सुटले, हे काय सांगावयास पाहिजे ? १०८. एऱ्हवी सहजच चांगला विचार करून पहा, या विषयांच्या सुखाने कोण फसले जातात ? १०९.

विषय व इंद्रिये यांच्या संयोगाने उत्पन्न होणारे जे भोग ते दुःखालाच कारण होतात. कारण त्यांना आदि आहे व अंत आहे. हे कौंतेया, ज्ञानी पुरुष त्यांच्या ठिकाणी रममाण होत नाही. २२.

ज्याप्रमाणे भुकलेला दरिद्री पुरुष कोंडा खातो, त्याप्रमाणे ज्यांनी आत्मस्वरूपाचा अनुभव घेतला नाही, तेच या विषयात रंगतात. ११०. अथवा, तहानेने त्रस्त झालेली हरणे भ्रमाणे खऱ्या पाण्याला विसरून, (मृगजळाला) पाणी आहे असे समजून माळरानावरच येऊन पोहोचतात, १११. तसेच ज्याला आत्मस्वरूपाचा अनुभव नाही, (अर्थात्) ज्याच्या ठिकाणी स्वरूपानंदाचा नेहमी पूर्ण अभाव असतो. त्यालाच हे विषय सुखरूप वाटतात, ११२. एऱ्हवी विषयांमध्ये कांही सुख आहे, हे म्हणणे बोलण्याच्यासुद्धा योग्यतेचे नाही. नाहीतर विजेच्या चमकण्याने जगामध्ये कां उजाडत नाही ? ११३. सांग, वारा, पाऊस आणि ऊन यांच्यापासून बचाव करण्याचे काम जर ढगांच्या सावलीनेच होईल, तर तीन मजल्यांची चुनेगच्ची घरे बांधण्याचा (खटाटोप) कां करावा ? ११४. म्हणून, ज्याप्रमाणे विषाच्या कांद्याला (बचनागाला) मधुर म्हणावे, त्याप्रमाणे विषयात सुख आहे असे जे म्हणतात, ती (विषयाचे खरे स्वरूप न जाणताच) व्यर्थ केलेली बडबड आहे (असे समज.) ११५. किंवा, पृथ्वीचा पुत्र असलेल्या ग्रहाला मंगळ असे म्हणतात, (पण त्याचा परिणाम पीडाकारक दिसून येतो,) किंवा, मृगजळालाच 'जल' असे म्हणतात, त्याप्रमाणे विषयांपासून येणाऱ्या अनुभवाला 'सुख' म्हणणे व्यर्थ बडबड आहे. ११६. हे सर्व प्रतिपादन राहू दे. तूच सांग, सर्पाच्या फणीची

केतुली । मूषकासी ।। १७ ।। जैसा आमिषकवळु पांडवा । मीनु न सेवी तंवचि बरवा । तैसा विषयसंगु आघवा । निभ्रांत जाणें ।। १८ ।। हें विरक्तांचिये दिठी । जैं न्याहाळिजे किरीटी । तैं पांडुरोगाचिये पुष्टी । सारिखें दिसे ।। १९ ।। म्हणोनि विषयभोगीं जें सुख । तें साद्यंतचि जाण दुःख । परि काय करिती मूर्ख । न सेवितां न सरे ।। १२० ।। ते अंतर नेणती बापुडे । म्हणोनि अगत्य सेवणें घडे । सांगें पूयपंकींचे किडे । काय चिळसी घेती ।। २१ ।। तयां दुःखियां दुःखचि जिव्हार । ते विषयकर्दमींचे दर्दुर । ते भोगजळातें जलचर । सांडिती केवीं ।। २२ ।। आणि दुःखयोनि जिया आहाती । तिया निरर्थका तरी नव्हती । जरी विषयांवरी विरक्ती । धरिती जीव ।। २३ ।। नातरी गर्भवासादि संकट । कां जन्ममरणींचे कष्ट । हे विसांवेनवीण वाट । वाहावी कवणें ।।२४।। जरी विषयीं विषयो सांडिजेल । तरी महादोषीं कें वसिजेल । आणि संसारु हा शब्दु नव्हेल । लटिका जगीं ।। २५ ।। म्हणोनि अविद्याजात नाथिलें । तें तिहींचि साच दाविलें । जिहीं सुखबुद्धीं घेतलें । विषयदुःख ।। २६ ।। या कारणें गा सुभटा । हा विचारितां विषय वोखटा । तूं झणें कहीं या वाटा । विसरोनि जाशी ।। २७ ।। पैं यातें विरक्त पुरुष । त्यजिती कां जैसें विष । निराशां तयां दुःख । दाविलें नावडे ।। २८ ।।

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ।। २३ ।।

ज्ञानियाचां हन ठायीं । यांची मातुही कीर नाहीं । देहीं देहभावो जिहीं । स्ववश केले ।। २९ ।। जयांतें बाह्याची भाष । नेणिजेचि निःशेष । अंतरीं सुख । एक आथि ।। १३० ।। परी तें वेगळेपणें भोगिजे । जैसें पक्षियें फळ चुंबिजे । तैसें नव्हे तेथ विसरिजे । भोगितेपणही ।। ३१ ।। भोगीं अवस्था एकी उठी । तें अहंकाराचा अचळु लोटी । मग सुखेंसि घे आंठी । गाढेपणें ।। ३२ ।। तिये आलिंगनमेळीं । होय आपेंआप कवळी । तेथ जळ जैसे जळीं । वेगळें न दिसे ।। ३३ ।। कां आकाशीं वायु हारपे । तेथ दोन्ही हे भाष लोपे । तैसें सुखचि उरे स्वरूपें । सुरतीं तिये ।। ३४ ।। ऐशी द्वैताची भाष जाय । मग म्हणों जरी एकचि होय । तरी तेथ साक्षी कवणु आहे । जाणतें जें ।। ३५ ।।

सावली आहे, ती उंदराला कितपत शांत करणारी होईल बरे ? ११७. अर्जुना, ज्याप्रमाणे गळाला लावलेल्या आमिषाचा पिंड जेथ पर्यंत मासा गिळीत नाही, तेथपर्यंत ठीक. त्याप्रमाणे विषयांच्या संगाची स्थिति आहे, हे तू निःसंशय समज. ११८. विरक्तांच्या दृष्टीने पाहिले तर हे विषय सुख, अर्जुना, पंडुरोगामध्ये आलेल्या सुजेप्रमाणे (घातक) आहे असे समज. ११९. म्हणून विषयांच्या उपभोगांमध्ये जे सुख असते, ते प्रारंभापासून शेवटपर्यंत दुःखच आहे, हे समज. परंतु काय करतील मूर्ख ? विषयांचे सेवन केल्याशिवाय त्यांचे चालतच नाही. १२०. ते बिचारे मूर्ख त्या विषयांचे आंतले स्वरूप जाणत नाहीत, म्हणून त्यांचेकडून विषयांचे अगत्य सेवन होते. तूच सांग, पुवाच्या चिखलांतील किडे पुवाची किळस घेतात काय ? १२१. त्या दुःखी लोकांना दुःखच जीवन होऊन राहिलेले असते. ते विषयरूपी चिखलातील बेडूकच बनतात. ते विषयासक्तलोकरूपी मासे विषयोपभोगरूपी पाण्याला कसे टाकतील ? १२२. शिवाय, जर हे जीव विषयांवर अनासक्त होतील तर दुःखदायक योनी ज्या आहेत, त्या सर्व निरर्थक होणार नाहीत काय ? १२३. अथवा, गर्भात राहणे वगैरे संकट किंवा जन्म आणि मरण यापासून होणारे कष्ट, हा मार्ग अविश्रांतपणे कोणी चालावा ? १२४. जर विषयासक्त लोक विषय सोडून देतील, तर मोठमोठ्या दोषांना रहावयास जागा कोठे मिळेल ? आणि मग या जगामध्ये 'संसार' हा शब्दच खोटा ठरणार नाही काय ? १२५. म्हणून ज्यांनी, विषयांपासून होणारे दुःखच, सुख या समजुतीने स्वीकारले त्यांनीच मिथ्या असलेले सर्व अविद्यादिक हे खरे करून दाखविले. १२६. अर्जुना, यामुळेच विचार करून पाहिले, तर हे विषय वाईट आहेत. तू कदाचित् चुकून कधी त्या मार्गाला जाशील, तर जाऊ नकोस. १२७. जे विरक्त पुरुष आहेत, ते, या विषयांना, जसे कांही ते विषच आहे, असे समजून त्यांचा त्याग करतात. कारण ते निरिच्छ असल्याकारणाने विषयांनी दाखविलेले दुःखरूपी सुख त्यांना आवडत नाही. १२८.

इहलोकी, मरणाच्या अगोदर जो मनुष्य काम व क्रोध यांचा वेग सहन करू शकतो, तोच योगी व तोच सुखी होय. २३.

आत्मज्ञान्यांच्या ठिकाणी तर, या दुःखरूप विषयांची गोष्टसुद्धा नाही. कारण त्यांनी देहात असतांनाच कामक्रोधादि वृत्ति आपल्या आधीन ठेवल्या आहेत. १२९. त्यांना अंतःकरणात एक ब्रह्मसुख अनुभवाला आलेले असते, म्हणून ते बाह्य विषयांची गोष्ट मुळीच जाणत नाहीत. १३०. परंतु पक्षी जसे फळ खातो, (म्हणजे खाणारा पक्षी, खाण्याचा विषय फळ आणि खाण्याची क्रीया, ही त्रिपुटी जशी स्पष्ट भासते) तसे ते ब्रह्म सुख वेगळेपणाने (भोक्ता, भोग्य व भोग ही त्रिपुटी कायम ठेवून) भोगण्यासारखे नाही. तर तेथे भोक्तेपणहि विसरले पाहिजे. (म्हणजे हे भोगणे त्रिपुटीविरहीत, म्हणजे तद्रूपतेचे असते.) १३१. त्या भोगामध्ये वृत्तीची अशी एक स्थिति उत्पन्न होते की, ती स्थिति अहंकाराचा पडदा दूर करते आणि मग तो जीव सुखाला गाढ आलिंगन देतो. १३२. पाण्यात पाणी मिळाल्यानंतर जसे वेगवेगळे दिसत नाही, त्याप्रमाणे त्या आलिंगनाच्या संबंधात आपणच आपल्याला मिठी मारतो, (म्हणजे आपलेच आपल्याशी सहज ऐक्य होते). १३३. अथवा, आकाशात वायूचा लय झाल्यानंतर, आकाश व वायु हे दोन आहेत, असे म्हणता येत नाही, तसे या भोगामध्ये केवळ एक ब्रह्मसुखच स्वरूपाने राहते. १३४. अशी द्वैताची गोष्टच गेली, म्हणजे मग ऐक्य होते. असे जर म्हणावे. तर तसे ऐक्य जाणून, 'ऐक्य आहे,' असे म्हणणारा तेथे साक्षी तरी कोण उरला आहे ? १३५.

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

म्हणोनि असो हें आघवें । एथ न बोलणें काय बोलावें । ते खुणचि पावेल स्वभावें । आत्माराम ॥ ३६ ॥ जे ऐसेनि सुखें मातले । आपणपांचि आपण गुंतले । ते मी जाणें निखळ वोतले । सामरस्याचे ॥ ३७ ॥ ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर । कीं महाबोधें विहार । केले जैसे ॥ ३८ ॥ ते विवेकाचे गांव । कीं परब्रह्मींचें स्वभाव । नातरी अळंकारले अवयव । ब्रह्मविद्येचे ॥ ३९ ॥ ते सत्त्वाचे सात्त्विक । कीं चैतन्याचे आंगिक । हें बहु असो एकैक । वानिसी काई ॥ १४० ॥ तूं संतस्तवनीं रतसी । तरी कथेची से न करिसी । कीं निराळीं बोल देखसी । सनागर ॥ ४१ ॥ परि तो रसातिशयो मुकुळीं । मग ग्रंथार्थदीपु उजळीं । करीं साधुहृदयराउळीं । मंगळ उखा ॥ ४२ ॥ ऐसा गुरूचा उवायिला । निवृत्तिदासासी पातला । मग तो म्हणे कृष्ण बोलिला । तेंचि आइका ॥ ४३ ॥ अर्जुना अनंत सुखाचां डोहीं । एकसरा तळुचि घेतला जिहीं । मग स्थिराऊनि तेही । तेंचि जाहले ॥ ४४ ॥ अथवा आत्मप्रकाशें चोखें । जो आपणपेंचि विश्व देखे । तो देहेंचि परब्रह्म सुखें । मानूं येईल ॥ ४५ ॥ जें साचोकारें परम । ना तें अक्षर निःसीम । जिये गांवींचे निष्काम । अधिकारिये ॥ ४६ ॥ जे महर्षी वाटलें । विरक्तां भागा फिटलें । जें निःसंशया पिकलें । निरंतर ॥ ४७ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

जिहीं विषयापासोनि हिरतलें । चित्त आपुलें आपण जिंतिलें । ते निश्चित जेथ सुतले । चेतीचिना ॥ ४८ ॥ तें परब्रह्म निर्वाण । जें आत्मविदांचें कारण । तेंचि ते पुरुष जाण । पंडुकुमरा ॥ ४९ ॥ ते ऐसे कैसेनि जहाले । जे देहींचि ब्रह्मत्वा आले । हें ही पुससी तरी भलें । संक्षेपें सांगों ॥ १५० ॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

तरी वैराग्याचेनि आधारें । जिहीं विषय दवडूनि बाहिरें । शरीरीं एकंदरें । केलें मन ॥ ५१ ॥ सहजें तिहीं संधी भेटी । जेथ भ्रूपल्लवां पडे गांठी ।

जो अन्तःसुखी (आत्मस्वरूप बनल्यामुळे स्वतःच सुखरूप बनलेला), अंतराराम (आत्मरूप बनून तेथेच क्रीडा करणारा), त्याचप्रमाणे अंतर्ज्योति (ज्याच्या आत आत्मप्रकाश पडला आहे) असा योगी तो ब्रह्मरूप होऊन त्याला इहलोकीच मुक्ति प्राप्त होते. २४. ज्यांचे दोष नष्ट झाले आहेत, ज्यांचे संशय तुटले आहेत, ज्यांनी मन ताब्यात ठेवले आहे आणि प्राणीमात्रांच्या हिताविषयी जे रत आहेत, असे ऋषी मोक्ष मिळवितात. २५.

म्हणून हे मागील सगळे असू दे. जे न बोलण्यासारखे आहे, ते काय बोलावे ? जो ब्रह्मनिष्ठ आहे, तोच हे मर्म सहज जाणील. १३६. जे अशा सुखाने मस्त अथवा धुंद झाले आहेत व आपल्या ठिकाणीच आपण रममाण झाले आहेत, ते पूर्णपणे साम्यरसाचे (ब्रह्मैक्यभावाचे) ओतलेले पुतळेच आहेत. असे मी समजतो. १३७. ते आनंदाचे प्रतिबिंब किंवा सुखाचे कोंब आहेत किंवा जणू काय महाबोधाने आपल्याला रहाण्याला मंदिर केले आहेत. १३८. ते विवेकाचे मूळ वसतिस्थान आहेत किंवा परब्रह्माच्या ठिकाणचे स्वभाव किंवा जणू काय मूर्तिमंत ब्रह्मविद्येचे सजविलेले अवयवच आहेत. १३९. ते शुद्ध सत्त्वाचे सात्त्विक आहेत अथवा चैतन्याचे अवयव आहेत. यावर श्रीगुरुनिवृत्तिनाथ म्हणाले, हा बोलण्याचा विस्तार पुरे. तू एक एक कोठवर वर्णन करणार ? १४०. तू जेव्हां संतांच्या स्तुतीत तन्मय होतोस, तेव्हां चालू विषयांचे स्मरण तुला राहात नाही आणि विषयाला सोडून पण चांगले बोल तू बोलतोस. १४१. परंतु हा रसाचा विस्तार आवरता घे आणि आता ग्रंथाचा अर्थरूपी दिवा प्रज्वलित कर व सज्जनांच्या अंतःकरणरूपी मंदिरात मंगलकारक दिवसाचा प्रातःकाल कर. १४२. याप्रमाणे श्रीगुरूंची सूचना निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानेश्वर महाराज यांना मिळाली. मग ते म्हणाले, श्रीकृष्ण जे म्हणाले, तेच ऐका. १४३. अर्जुना, अमर्याद सुखाच्या डोहात जे एकदम तळाशी जाऊन पोहोचले आहेत, ते मग त्याच ठिकाणी स्थिर होऊन तद्रूपतेला प्राप्त झाले. १४४. अथवा शुद्ध आत्मज्ञानाने जो, आपणच विश्व आहोत, असे जाणतो, तो या देहामध्येच परब्रह्म आहे, असे खुशाल मानता येईल. १४५. जे खरोखर अतिशय श्रेष्ठ आहे अथवा जे क्षयरहित व अमर्याद आहे व निष्काम पुरुष ज्या ठिकाणची प्राप्ति करून घेण्यास अधिकारी आहेत. १४६. जे थोर ऋषींकरिताच काढून ठेवले आहे किंवा वैराग्यवानांच्याच वाट्याला आलेले आहे व जे नेहमी संशयरहितांना फलद्रूप होते. १४७.

काम व क्रोध विरहित, मन ताब्यात ठेवणारे आणि आत्मतत्त्व जाणणारे यती येथेच (या देहातच) ब्रह्म बनतात. २६.

ज्यांनी आपण आपले चित्त विषयांपासून हिरावून घेऊन, आपले आधीन करून ठेवले आहे, असे पुरुष निश्चयाने ज्या स्वरूपात लीन झाले असता पुनः जागे होत नाहीत (वृत्तीवर येत नाहीत), १४८. जे मोक्षरूप परब्रह्म, आत्मज्ञान्याचे जे साध्य, तेच ते पुरुष आहेत, असे अर्जुना, तू समज. १४९. (वर सांगितलेले) जे देहात असतांनाच ब्रह्मभावास आले, ते, असे कशाने झाले, हेहि विचारशील तर ते आम्ही चांगले (पण) थोडक्यात सांगतो. १५०.

बाह्य विषयांना दूर करून, दोन भुवयांमध्ये दृष्टि ठेवून नासिकेमध्ये असलेले प्राण व अपान यांना समान करून, २७.

तरी वैराग्याच्या आश्रयाने अंतःकरणातील विषयवासना बाहेर काढून देऊन त्यांनी मनाच्या वृत्ति शरीरामध्ये अंतर्मुखतेने एकाग्र केल्या, १५१. इडा, पिंगळा व सुषुम्ना ह्या तिघींच्या भेटीच्या

तेथ पाठिमोरी दिठी । पारुखोनियां ॥ ५२ ॥ सांडूनि दक्षिण वाम । प्राणापानसम । चित्तेंसीं व्योम- । गामिये करिती ॥ ५३ ॥

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

तेथ जैसीं रथ्योदकें सकळें । घेऊनि गंगा समुद्रीं मिळे । मग एकेक वेगळें । निवडूं नये ॥ ५४ ॥ तैसी वासनांतराची विवंचना । मग आपैसी पारुखे अर्जुना । जे वेळीं गगनीं लयो मना । पवनें कीजे ॥ ५५ ॥ जेथ हें संसारचित्र उमटे । तो मनोरूपु पटु फाटे । जैसें सरोवर आटे । मग प्रतिमा नाहीं ॥ ५६ ॥ तैसें मनपण मुदल जाय । मग अहंभावादिक कें आहे । म्हणोनि शरीरेंचि ब्रह्म होये । अनुभवी तो ॥ ५७ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

आम्हीं मागां हन सांगितलें । जे देहींचि ब्रह्मत्व पावले । ते येणें मार्गें आले । म्हणऊनियां ॥ ५८ ॥ आणि यमनियमांचे डोंगर । अभ्यासाचे सागर । क्रमोनि हे पार । पातले ते ॥ ५९ ॥ तिहीं आपणपें करूनि निर्लेप । प्रपंचाचें घेतलें माप । मग साचाचेंचि रूप । होऊनि ठेले ॥ १६० ॥ ऐसा योगयुक्तीचा उद्देशु । जेथ बोलिला हृषीकेशु । तेथ अर्जुनु सुदंशु । म्हणोनि चमत्कारला ॥ ६१ ॥ तें देखिलिया कृष्णें जाणितलें । मग हांसोनि पार्थातें म्हणितलें । तें काई पां चित्त उवाइलें । इये बोलीं तुझें ॥ ६२ ॥ तंव अर्जुन म्हणे देवो । परचित्तलक्षणांचा रावो । भला जाणितला जी भावो । मानसु माझा ॥ ६३ ॥ म्यां जें कांहीं विवरूनि पुसावें । तें आधींचि कळिलें देवें । तरी बोलिलें तेंचि सांगावें । विवळ करूनि ॥ ६४ ॥ एऱ्हवीं तरी अवधारा । जो दाविला तुम्हीं अनुसारा । तो पव्हण्याहूनि पायउतारा । सोहपा जैसा ॥ ६५ ॥ तैसा सांख्याहूनि प्रांजळा । परी आम्हांसारिखियां अभोळां । एथ आहाति कांहीं परि काळा । तो साहों ये वर ॥ ६६ ॥ म्हणोनि एक वेळ देवा । तोचि पडताळा घेयावा । विस्तरेल तरी सांगावा । साद्यंतुचि ॥ ६७ ॥ तंव कृष्ण म्हणती हो कां । तुज हा मार्गु गमला निका । तरी काय जाहलें ऐकीजो कां । सुखें बोलों ॥ ६८ ॥

संधीत जेथे भुवयांच्या टोकाचा मिलाफ होतो. तेथे दृष्टि स्थिर करून मागे फिरवितात, १५२. उजव्या (पिंगळा) व डाव्या (इडा) नाकपुडीतून जातयेत असलेल्या वायूची गति (रेचक व पूरक) बंद करून (म्हणजे कुंभक करून), प्राण (हृदयस्थ वायु) व अपान (गुदस्थ वायु) यांची सुषुम्नेत समगति म्हणजे ऐक्य करून, त्यासह चित्तास ते व्योमगामी (म्हगजे मूर्ध्नि-आकाशाकडे जाणारे) करतात. १५३.

इंद्रिये, मन व बुद्धि यांचे नियमन करून, जो मुनि मोक्ष हेच आपले अंतिम ध्येय ठेवतो व इच्छा, भय आणि क्रोध ही ज्याची नाश पावली आहेत, तो सर्वदा मुक्तच समजावा. २८.

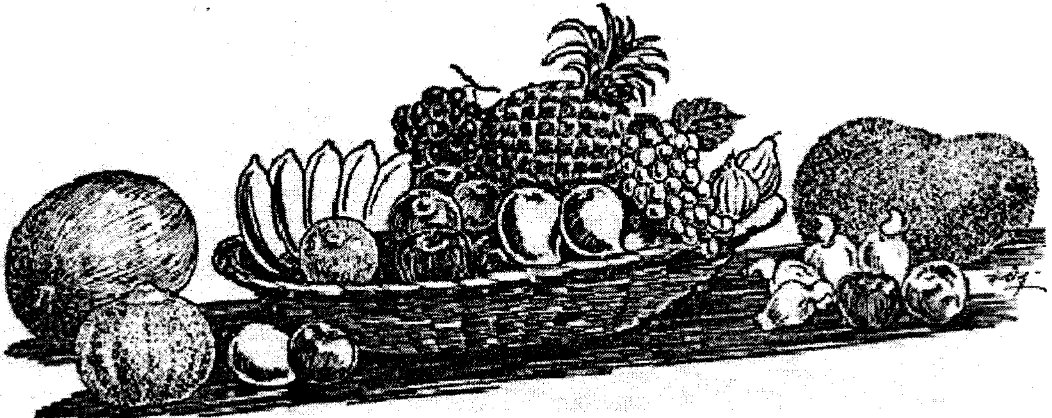
तेथे, ज्याप्रमाणे रस्त्यावरून वाहणारे पाणी आपल्या पोटात घेऊन गंगा समुद्राला मिळते, त्या वेळेला (एक गटारातील पाणी व एक गंगेचे पाणी अशी) वेगवेगळी निवड करता येत नाही. १५४. त्याप्रमाणे अर्जुना, ज्या वेळी प्राणापानांच्या निरोधाने मूर्ध्नि-आकाशात मनाचा लय केला जातो, त्या वेळी नाना प्रकारच्या वासनांची निवड सहजच थांबते. १५५. (त्या वेळी) ज्या ठिकाणी हे संसाररूप चित्र उमटते तो मनोरूपी पडदा फाटून जातो. ज्याप्रमाणे सरोवर आटले म्हणजे प्रतिबिंब नाहीसे होते, १५६. त्याप्रमाणे मनाचे मनपण मुळीच नाहीसे झाल्यावर मग 'मी देह' वगैरे अहंकारादि विकार कोठे राहिले ? (देहाहंकारादि विकार नाहीसे झाले) म्हणून तो ब्रह्मानुभवी पुरुष देहधारी असतांनाच ब्रह्म बनतो. १५७.

यज्ञ व तप यांचा भोक्ता, सर्व लोकांचा महेश्वर व प्राणिमात्रांचा मित्र मी आहे अशा प्रकारे जो मला जाणतो त्याला शांति प्राप्त होते. २९.

देहधारी असतांनाच ब्रह्मभावाला पावले, असे जे आम्ही मागे सांगितले, ते या मार्गाने आले म्हणून १५८. आणि यमनियमांचे डोंगर व अभ्यासाचे समुद्र ओलांडून ते ह्या पलीकडच्या तीराला (ब्रह्मत्वाला) पोहोचले. १५९. त्यांनी आपणा स्वतःला शुद्ध करून प्रपंचाची योग्य किंमत केली आणि मग सत्य जे ब्रह्म तद्रूप ते होऊन राहिले. १६०. जेव्हां श्रीकृष्णांनी योगमार्गाचा अभिप्राय अशा रीतीने थोडक्यात सांगितला, तेव्हा अर्जुन मर्मज्ञ असल्याकारणाने आश्चर्यचकित झाला. १६१. श्रीकृष्णांनी अर्जुनाच्या मनाची ही स्थिति जाणली व मग ते हासून अर्जुनाला म्हणाले, आमच्या बोलण्याने तुझे चित्त प्रसन्न झाले का ? १६२. यावर अर्जुन म्हणाला, देवा, आपण मनकवड्यांचे राजे आहात. आपण माझ्या चित्तातला अभिप्राय चांगलाच ओळखलात, १६३. मी जे कांही विचार करून तुम्हास विचारावे ते, देवा, आपण आधीच जाणलेत तरी आपण जे बोललात तेच स्पष्ट करून सांगा. १६४. सहज (विचार करून) पाहिले, तर देवा ऐका, तुम्ही जो मार्ग दाखविला, तो पोहून जाण्यापेक्षा पायउताराने जाणे जसे सोपे, १६५. तसा हा (योगमार्ग) सांख्याहून सोपा आहे. परंतु आमच्यासारख्या दुर्बळांना समजण्यास येथे कांही विलंब लागेल पण, तो सहन करता येईल. १६६. म्हणून देवा, एक वेळ त्याचाच अनुवाद करावा; जरी विस्तार होईल, तरी हरकत नाही. (पण) तो योगमार्ग आरंभापासून अखेरपर्यंत सांगाच. १६७. तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणाले, असे का ? तुला हा मार्ग चांगला वाटतो, तर सांगायला आमची काय हरकत आहे ? ऐक, आम्ही तो आनंदाने सांगतो. १६८. अर्जुना, तू ऐकतोस व ऐकून त्याप्रमाणे आचरण करतोस असे जर आहे,

अर्जुना तूं परिससी । परिसोनि अनुष्ठिसी । तरी आम्हांसीचि वानी कायसी । सांगावयाची ॥ ६९ ॥ आधींच चित्त मायेचें । वरी मिष जाहलें पढियंतयाचें । आतां तें अद्भुतपण स्नेहाचें । कवण जाणे ॥ १७० ॥ तें म्हणों कारुण्यरसाची वृष्टि । कीं नवया स्नेहाची सृष्टि । हें असो नेणिजे दृष्टी । हरीची वानूं ॥ ७१ ॥ जे अमृताची वोतली । कीं प्रेमचि पिऊन मातली । म्हणोनि अर्जुनमोहें गुंतली । निघों नेणे ॥ ७२ ॥ हें बहु जें जें जल्पिजेल । तेथें कथेसि फांकु होईल । परि तें स्नेह रूपा नयेल । बोलवरी ॥ ७३ ॥ म्हणोनि विसुरा काय येणें । तो ईश्वरु आकळावा कवणें । जो आपुलें मान नेणे । आपणचि ॥ ७४॥ तरी मागील ध्वनीआंतु । मज गमला सावियाचि मोहितु । जे बलात्कारें असे म्हणतु । परिस बापा ॥ ७५ ॥ अर्जुना जेणें भेदें । तुझें कां चित्त बोधे । तैसें तैसें विनोदें । निरूपिजेल ॥ ७६ ॥ तो काइसया नाम योगु । तयाचा कवण उपेगु । अथवा अधिकारप्रसंगु । कवणा येथ ॥ ७७ ॥ ऐसें जें जें कांहीं । उक्त असे इये ठाईं । तें आघवेचि पाहीं । सांगेन आतां ॥ ७८ ॥ तूं चित्त देऊनि अवधारीं । ऐसें म्हणोनि श्रीहरी । बोलिजेल ते पुढारी । कथा आहे ॥ ७९ ॥ श्रीकृष्ण अर्जुनासी संगु । न सांडोनि सांगेल योगु । तो व्यक्त करूं प्रसंगु । म्हणे निवृत्तिदासु ॥ १८० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगगर्भोनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
(श्लोक २९, ओव्या १८०)
॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥



तर आम्हीच सांगावयास कां कमी करू ? १६९. (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,) अगोदरच आईचे अंतःकरण, त्यात आवडतेपणाचे निमित्त झाले, मग त्या ममतेच्या अद्भुततेची कल्पना कोणाला येईल ? १७०. ती हरीची कृपादृष्टि करुणरसाचा वर्षावच आहे असे म्हणू ! अथवा, नव्या स्नेहाची सृष्टि आहे असे म्हणू ! हे राहू द्या. कृष्णाच्या त्या दृष्टीचे वर्णन कसे करावे, हे आम्हास कळत नाही. १७१. ही हरीची दृष्टि (जणू काय) अमृताचीच ओतलेली होती अथवा अर्जुनाविषयीचे प्रेम पिऊन मस्त झाली होती, म्हणून अर्जुनाच्या मोहात अडकलेल्या त्या (हरीच्या) दृष्टीस बाहेर निघण्याचे कळेना. १७२. या हरीच्या दृष्टीसंबंधाने जितके जास्त बोलावे तितकी कथेची संगति सुटून या वर्णनाचा विस्तार वाढेल परंतु (शेवटी) हरीच्या अर्जुनाविषयीच्या प्रेमाचे यथार्थ वर्णन शब्दांनी करता येणार नाही ते नाहीच. १७३. यात आश्चर्य ते काय ? कारण, जो आपले मोजमाप आपणच जाणत नाही, तो ईश्वर कोणी आकलन करावा ? १७४. तर मागील बोलण्याच्या अभिप्रायावरून मला सहज असे वाटते की, देव अर्जुनाच्या प्रेमरूपी मोहात गुंतले आहेत, कारण ते अर्जुनाला बलात्काराने 'अरे बाबा ऐक' म्हणून म्हणत होते. १७५. अर्जुना, ज्या प्रकाराने तुझ्या चित्ताला पटेल त्या त्या सोप्या रीतीने कौतुकाने सांगण्यात येईल. १७६. तो योग हे कशाला नांव आहे ? त्याचा उपयोग काय ? अथवा, त्या योगाचा अधिकार कोणाला आहे ? १७७. याप्रमाणे जे जे कांही या बाबतीत (शास्त्रात) सांगितलेले असेल, ते सर्वच मी तुला आता सांगेन, पहा. १७८. तूं मन लावून ऐक. असे म्हणून श्रीहरी जे बोलले ती कथा पुढे आहे, ती सांगण्यात येईल. १७९. अर्जुनाशी असलेल्या सख्यात बिघाड येऊ न देता श्रीकृष्ण अर्जुनाला अष्टांगयोग सांगतील, तो प्रसंग निवृत्तिनाथांचे शिष्य म्हणतात, मी स्पष्ट करून सांगेन. १८०.

